

ДО ПИТАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

ON ISSUES OF PROCEDURAL RIGHTS MISUSE WITHIN DOMESTIC CIVIL-LIKE PROCEDURE

Чабаненко М.М.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті наведено аналіз змін у правовому регулюванні процесуальних відносин, пов'язаних із зловживанням процесуальними правами в цивілістичному процесі. По суті ці зміни полягають в інституціоналізації явища зловживання процесуальними правами у процесуальних галузях права, в яких з'явилася система процесуальних норм, спрямованих на визначення зловживання процесуальними правами, заходів протидії йому та його правових наслідків.

Зазначається, що законодавець не надав повноцінної дефініції поняття «зловживання процесуальними правами», тобто зміст поняття цілісно не розкритий через істотні ознаки відповідного явища. Законодавець, закріплюючи конструкцію зловживання процесуальними правами, використав як конструкцію «генерального делікту», так і конструкцію «спеціального делікту». При цьому законодавчий перелік видів зловживання процесуальними правами по суті є відкритим.

Наведено висновки щодо співвідношення такого регулювання із принципами верховенства права, диспозитивності та змагальності. Конструкція зловживання процесуальними правами як «генерального делікту», яка ґрунтується на протиставленні зловживання процесуальними правами і завдань судочинства, є неспроможною і має обмеження принципів диспозитивності та змагальності.

До родового поняття «зловживання процесуальними правами» законодавець штучно вніс дві різні за правовою природою групи діянь: ті, які є порушенням процесуальних норм; ті, які не є порушенням процесуальних норм. Опис у процесуальних кодексах за моделлю «спеціального делікту» діянь, які є зловживанням процесуальними правами, містить невинуватно велику кількість понять, що не мають легального визначення, оціночних ознак, вказівок на мету діяння.

Норми інституту зловживання процесуальними правами не забезпечують єдиної несуперечливої модальності повноважень суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами. Викладене дозволяє дійти висновку, що інститут зловживання процесуальними правами у цивілістичному процесі є неявним, але суттєвим обмеженням принципів диспозитивності і змагальності; не відповідає вимогам правової визначеності, яка є органічним елементом принципу верховенства права; маючи декларовану мету запобігати зловживанню процесуальними правами з боку учасників процесу, створює сприятливі умови для зловживань і сваволі з боку суду.

Ключові слова: цивілістичний процес, зловживання процесуальними правами, завдання судочинства, диспозитивність, змагальність, верховенство права.

The paper presents an analysis of changes in legal regulation of procedural relations related to procedural rights misuse in civil-like proceedings. In essence, these changes consist in procedural rights misuse phenomenon institutionalization within procedural branches of law – they now have a whole system of procedural rules aimed at determining procedural rights misuse, measures to combat it and its legal consequences. It is noted that the legislator did not provide a full definition of the concept of procedural rights misuse, that is, the content of the concept is not fully disclosed through the essential features of the phenomenon.

The legislator, consolidating the construction of procedural rights misuse, used both the construction of “general tort” and the construction of “special tort”. At the same time, the legislative list of procedural rights misuse types is essentially open. Conclusions are given on how such regulation correlates with the principles of rule of law, dispositiveness and adversarial proceedings.

The general-tort-construction of procedural rights misuse is based on contrasting procedural rights misuse and proceedings objectives. This is untenable and turns to be a limitation of dispositiveness and adversarial proceedings principles. Denoting the “procedural rights misuse” concept the legislator artificially introduced two different groups of legal actions: those that are a violation of procedural norms; those that are not a violation of procedural rules.

The special-tort-construction of procedural rights misuse contains an unreasonably large number of concepts that have no legal definition, evaluation features, indications of the purpose of the action. The rules of the procedural rights misuse institute do not provide a single consistent modality of the court's powers to respond to the procedural rights misuse.

The above, in turn, leads to the conclusion that the procedural rights misuse institution in civil-like proceedings in its current form is an implicit but significant limitation of dispositiveness and adversarial proceedings principles; does not meet the requirements of legal certainty, which is an organic element of the rule of law principle; being declared to aim at preventing the participants in the process to misuse procedural rights, at the same time creates favorable conditions for court misuse and arbitrariness.

Key words: civil-like procedure, procedural rights misuse, legal procedure task, disposatory legal procedure, adversary legal procedure, rule of law.

Постановка проблеми. Остання масштабна реформа процесуального законодавства (Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII [1]) запровадила новий інститут процесуального права – зловживання процесуальними правами (далі – ЗПП).

Досить абстрактні приписи попередніх редакцій Цивільного процесуального кодексу України [2] (далі – ЦПК), Господарського процесуального кодексу України [3] (далі – ГПК), Кодексу адміністративного судочинства України [4] (далі – КАС) про обов'язок осіб, які беруть участь у справі, добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, у новій редакції процесуальних кодексів розвинулися в систему процесуальних норм,

спрямованих на визначення ЗПП, заходів протидії йому та його правових наслідків.

Чи не було у попередніх редакціях процесуальних кодексів геть ніяких правових перепон до ЗПП? Звичайно, були. Але полягали вони не в інституціоналізації феномену ЗПП та його правових наслідків, а у забезпеченні такої процесуальної форми реалізації процесуальних прав, таких їх меж та обмежень здійснення, які виключали або принаймні зменшували можливість ЗПП. Суттєва зміна правової політики щодо ЗПП вимагає аналізу тих змін, що відбулися у позитивно-правовому регулюванні процесуальних відносин, пов'язаних із ЗПП, зокрема щодо їх внутрішньої несуперечності, відповідності загальним засадам цивілістичного процесу.

Стан дослідження. Питання зловживання правами давно досліджується вченими різних галузей юридичної

науки. Ставлення до зловживання правом як явища правової дійсності, як наукової та методологічної категорії, правового інституту, різне – від заперечення до цілковитого сприйняття і просування ідеї інституціалізації в позитивному праві. З оглядом основних позицій з цього питання читач може ознайомитися практично в будь-якій монографічній праці, яка цілком або здебільшого присвячена питанням зловживання правом. Зокрема, серед останніх вітчизняних монографічних праць можна зазначити доробок Т.Т. Полянського [5], О.Я. Рогача [6].

Залишаючи за дужками загальну теоретико-методологічну дискусію про зловживання правом і визнаючи при цьому, що проблема зловживання процесуальними правами або принаймні проблема тих явищ, які позначають цим терміном, реальна і потребує вирішення, зосереджуся на аналізі новел, внесених Законом від 03.10.2017 № 2147-VIII.

Питанням ЗПП в різний час були присвячені наукові праці В.О. Аболоніна, С.С. Бичкової, О.В. Бобровник, О.М. Кузнець, Д.Д. Луспенік, Г.В. Чурпіти, А.В. Юдіна та інших. Після прийняття Закону від 03.10.2017 № 2147-VIII питання ЗПП і відповідних новел ще не отримало повного наукового осмислення.

Метою дослідження є аналіз змін, що відбулися у позитивно-правовому регулюванні процесуальних відносин, пов'язаних із зловживанням процесуальними правами в цивілістичному процесі.

Виклад основного матеріалу. В.В. Комаров у 2011 році зазначав: «Конструкція нормативного регулювання зловживання процесуальними правами і заходів протидії впливу процесуальної несумлінності могла б зводитися до такого: 1) встановлення обов'язку сумлінного користування процесуальними правами з конкретизацією змісту цього обов'язку; 2) формулювання загального нормативного визначення «зловживання процесуальними правами», яке б позиціонувалося через порушення обов'язку сумлінного здійснення процесуальних прав. Таке визначення може бути побудовано за моделлю «генерального делікту», відповідно до якої «будь-яке зловживання процесуальними правами заборонено»; 3) визначення в законі окремих різновидів зловживань процесуальними правами («спеціальні делікти»); 4) застосування заходів відповідальності та інших заходів цивільного процесуального примусу за зловживання процесуальними правами, насамперед у вигляді відмови в санкціонуванні несумлінних процесуальних дій; 5) вдосконалення процесуальної регламентації, не пов'язаної зі встановленням заходів примусу, для запобігання і виключення різних форм процесуальних зловживань» [7, с. 416–417].

Проаналізуємо такі основні елементи інституту ЗПП в новій редакції процесуальних кодексів:

I. Інституціалізація недопустимості зловживання процесуальними правами як принципу відповідного виду судочинства (ст. 2 ЦПК, ст. 2 ГПК, ст. 2 КАС). З огляду на те, що питання зловживання процесуальними правами знаходить досить розлоге втілення в подальших нормах процесуальних кодексів, кваліфікація недопустимості зловживання процесуальними правами як принципу судочинства загалом заперечень не викликає.

II. Визначення змісту та обсягу поняття «зловживання процесуальними правами». Законодавець не надав повноцінної дефініції цього поняття; тобто зміст поняття цілісно не розкритий через істотні ознаки відповідного явища. Натомість у ч. 1 ст. 44 ЦПК, ч. 1 ст. 43 ГПК, ч. 1 ст. 45 КАС зазначається: «Учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається». Синтаксичний аналіз цього припису дає підстави вважати, що законодавець протиставляє зловживання процесуальними правами їх добросовісному використанню.

В частинах 2 вказаних статей зазначається, що «залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, які суперечать

завданню цивільного [господарського, адміністративного] судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання кількох позовів до одного й того ж відповідача (відповідачів) із тим самим предметом і з тих же підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією ж метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі».

Отже, законодавець, закріплюючи конструкцію зловживання процесуальними правами, використав як конструкцію «генерального делікту», так і конструкцію «спеціального делікту» (використання мною терміну «делікт» є умовним).

Крім того, наведений перелік видів ЗПП є по суті відкритим, на що вказує слово «зокрема» перед його початком, і надання права суду кваліфікувати як ЗПП «інші аналогічні дії, спрямовані на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення» (пп. 1 ч.ч. 2 вказаних статей). Звідси можна виділити ще одну ознаку, яку законодавець вважає істотною для явища ЗПП: ЗПП суперечить завданню судочинства.

Тому можна навести синтетичне легальне визначення поняття «зловживання процесуальними правами»: це дії учасників судового процесу та їхніх представників, які полягають у недобросовісному та такому, що суперечить завданню цивільного [господарського, адміністративного] судочинства, використанні процесуальних прав. Слід зазначити, що в одному випадку законодавець допускає не лише дію, але й бездіяльність як різновид ЗПП («умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі» – п. 5 чч. 2 вказаних статей).

Основні легальні ознаки ЗПП:

1) недобросовісність використання процесуальних прав;

2) використання процесуальних прав всупереч завданню цивільного [господарського, адміністративного] судочинства.

Законодавець, не окресливши меж «добросовісності» використання процесуальних прав, залишив питання добросовісності на розсуд суду. Звичайно, при його вирішенні можна було б спиратися на другу ознаку. Частина 1 ст. 2 ЦПК, ч. 1 ст. 2 ГПК і ч. 1 ст. 2 КАС досить уніфіковано визначають завдання судочинства. Інтегровано його можна визначити так: справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення судових справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Якщо до судочинства загалом таке визначення його завдання є цілком прийнятним, то на рівні конкретної судової справи, конкретних процесуальних правовідносин судити про відповідність процесуальної діяльності завданням судочинства можна виключно ретроспективно, після того, як із дотриманням процесуальної форми судова справа розглянута, вирішена, а судові рішення по суті

справи набрало законної сили. Оскільки лише після цього стає зрозумілим, чи мало місце порушення, невизнання або оспорювання прав, свобод чи інтересів; чи підлягають вони захисту і якими саме способами; як слід справедливо вирішити справу.

Тому використання завдань судочинства як засобу кваліфікації діянь як ЗПП здається неправильним. Оскільки матеріально-правові та процесуальні інтереси сторін не завжди не співпадають, а здебільшого навіть є протилежними, то виконання завдань судочинства ретроспективно виявляються відповідними інтересам лише однієї зі сторін, на користь якої суд ухвалив рішення по суті справи.

Таким чином, ретроспективно виявляється, що, скажімо, вся процесуальна діяльність позивача, позовні вимоги якого не були задоволені, або відповідача, позовні вимоги до якого суд задовольнив, була перепоною на шляху реалізації завдання судочинства. Іншими словами, в умовах цивільного процесу, побудованого на засадах диспозитивності та змагальності, надавати правову оцінку процесуальним діянням учасників справи шляхом їх відповідності завданню судочинства означає звуження засад диспозитивності та змагальності, створення м'яких перепон до використання процесуальних прав.

Згадані у процесуальних кодексах випадки ЗПП можна поділити на дві групи:

1) такі процесуальні діяння, які є не власне ЗПП, а діяннями, що прямо та очевидно не відповідають приписам процесуального права і встановленій ним процесуальній формі.

До цієї групи належить подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню; подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин; заявлення завідомо безпідставного відводу; подання декількох позовів до одного й того ж відповідача (відповідачів) з тим самим предметом і з тих же підстав; необгрунтоване об'єднання позовних вимог; укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб; умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі;

2) процесуальні діяння, які можна вважати власне ЗПП, оскільки вони прямо не суперечать приписам процесуального права та встановленій ним процесуальній формі. До цієї групи належить подання скарги на судові рішення, яке не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана); вчинення інших аналогічних дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення; подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав; вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер; штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою.

Опис зазначених у процесуальних кодексах діянь, які є ЗПП, здебільшого ґрунтується на: 1) використанні понять, які не мають легального визначення («рішення, яке не є чинним», «дія якого закінчилася (вичерпана)»,

«позови з аналогічним предметом і з аналогічних підстав»); 2) оціночних ознаках («очевидно штучний характер» спору, «штучне об'єднання позовних вимог»); 3) вказівках на мету діяння, яка часто також сформульована з використанням оціночних ознак («безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення»); «маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями», «зміни підсудності справи»).

III. Визначення повноважень суду щодо реагування на ЗПП. На суд покладено обов'язок запобігати зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами (ч. 5 ст. 12, ч. 4 ст. 44 ЦПК, ч. 5 ст. 13, ч. 4 ст. 43 ГПК, ч. 4 ст. 45 КАС). В той же час суд має широкі дискреційні повноваження (розсуд) щодо кваліфікації діянь як ЗПП, що виражається в тому, що:

1) відповідно до ч. 1 ст. 44 ЦПК, ч. 1 ст. 43 ГПК, ч. 1 ст. 45 КАС, суд «може визнати зловживанням процесуальними правами дії, які суперечать завданню цивільного судочинства», при цьому суд робить це «залежно від конкретних обставин»;

2) перелік випадків ЗПП у процесуальних кодексах не є вичерпним;

3) відповідно до ч. 3 ст. 44 ЦПК, ч. 3 ст. 43 ГПК, ч. 3 ст. 45 КАС, «якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, **суд з урахуванням обставин справи має право** залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання»;

4) відповідно до ч. 1 ст. 148 ЦПК, ч. 3 ст. 135 ГПК, ч. 3 ст. 149 КАС накладення штрафу за ЗПП також віднесено до дискреційних повноважень суду («суд може постановити ухвалу про стягнення штрафу»). Такі дискреційні повноваження суду доповнюються і вже згаданими численними оціночними категоріями при описі в законі конкретних випадків ЗПП.

Висновки. Аналіз норм ЦПК, ГПК, КАС про зловживання процесуальними правами свідчить про таке:

1. Конструкція ЗПП як «генерального делікту», яка ґрунтується на протиставленні ЗПП і завдань судочинства, є неспроможною і обмеженням принципів диспозитивності та змагальності.

2. До обсягу родового поняття «ЗПП» законодавець штучно вніс дві різні за правовою природою групи діянь: ті, які є порушенням процесуальних норм; ті, які не є порушенням процесуальних норм.

3. Опис у процесуальних кодексах за моделлю «спеціального делікту» діянь, які є ЗПП, містить невинуватно велику кількість понять, які не мають легального визначення, оціночних ознак, вказівок на мету діяння.

4. Норми інституту ЗПП не забезпечують єдиної несуперечливої модальності повноважень суду щодо реагування на ЗПП.

5. Викладене дає змогу дійти висновку, що інститут ЗПП у цивільному процесі в поточному вигляді: 1) є неявним, але суттєвим обмеженням принципів диспозитивності і змагальності; 2) не відповідає вимогам правової визначеності, яка є органічним елементом принципу верховенства права; 3) маючи декларовану мету запобігати ЗПП з боку учасників процесу, одночасно створює сприятливі умови для зловживань і сваволі з боку суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
5. Полянський Т.Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Серія І. Випуск 25. Львів : Галицький друкар, 2012. 456 с.
6. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Лира, 2011. 368 с.
7. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.